

MO‘MINJON SULAYMONOV,
*filologiya fanlari nomzodi,
 NamDU dotsenti*

HOFIZ XORAZMIY LIRIKASIDA KITOBAT SAN’ATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada sharq mumtoz adabiyotida qo‘llangan lafziy san’atlardan biri – arab harflarining yozilish shakliga asoslangan kitobat san’ati haqida bahs yuritiladi. Ushbu san’at to‘g‘risida she‘r nazariyasiga oid kitoblarda keltirilgan ma‘lumotlar asosida o‘zbek mumtoz shoiri Hofiz Xorazmiy lirikasida qo‘llangan kitobat san’atiga oid namunalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Badiiy san’atlar, (poetik san’atlar yoki poetik figuralar ham deyiladi) lafziy san’atlar (so‘zlarning yozilishi – shakli bilan bog‘liq san’atlar), harf san’ati (arab harflarining yozilishi bilan bogliq san’at), kitobat san’ati (arab harflarining yozilishi bilan bog‘liq san’atning ikkinchi nomi), arab harflari, shoir mahorati, bayt, misra, g‘azal.

Аннотация. В данной статье рассматривается одно из словесных искусств, используемых в восточной классической литературе, – искусство китабат, основанное на форме написания арабских букв. На основе сведений, представленных в книгах по теории поэзии об этом искусстве, проанализированы примеры искусства китабат, использованные в лирике классика узбекского поэта Хафиза Хорезми.

Ключевые слова. Изобразительные искусства, (называемые также поэтическими искусствами или поэтическими фигурами) словесные искусства (искусства, связанные с письмом – формой слов), каллиграфия (искусства, связанные с написанием арабских букв), искусство китабат (второе название искусства, связанного с к написанием арабских букв), арабские буквы, мастерство поэта, стих(мисра), бейт, газель.

Annotation. This article discusses one of the verbal arts used in oriental classical literature – the art of kitabat, based on the form of writing Arabic letters. Based on the information presented in books on the theory of poetry about this art, examples of the art of kitabat used in the lyrics of the classic Uzbek poet Hafiz Khorezmi are analyzed.

Key words: Visual arts, (also called poetic arts or poetic figures) verbal arts (arts related to writing – the form of words), calligraphy (arts related to writing Arabic letters), kitabat art (the second name for the art related to writing Arabic letters), Arabic letters, skill of the poet, verse (misra), bayt, ghazal.

Adabiyotshunoslikda lafziy san’atlardan biri arab harflarining yozilish shakliga asoslangani kitobat san’ati deb ataladi. Mazkur san’at haqida professor Anvar Hojiahmedov o‘zining bir necha kitoblarida ayrim fikr-mulohazalarni bildirgan [4:103-104]. Adabiyotshunoslar A.Asallayev, V.Rahmonov va F.Rahmonqulovlar o‘zlarining “Badiiy san’at jozibasini” nomli risolasida esa harfiy san’atlar istilohini qo‘llaydilar va uning tarkibiga kitobat, istixroj, muammoni alohida san’at sifatida kiritadilar [1:21].

Shoirilar tomonidan arab imlosida harflarning tikka, to‘g‘ri-egri, cho‘ziq, yoysimon, doirasimon yozilishidan har xil qiyoslash bilan bog‘liq fikrlarni obrazli ifodalashda foydalanishgan. Jumladan, ma‘shuqaning ko‘z, qosh, qad, lab, og‘iz, soch kabi go‘zal a‘zolari alif (ا), nun (ن), yo (ي) mim (م), lom (ل), dol (د), jim (ج) singari harflarga taqqoslash orqali ta‘sirchan baytlar yaratilgan.

An'anaga ko'ra ma'shuqaning kelishgan qaddi-qomati sarv daraxtiga muqoyasa qilinadi, shuningdek, alif harfiga qiyoslash ham odat tusiga kirgan. Hofiz Xorazmiy esa quyidagi baytida har ikkala vositadan bir yo'la foydalanib, fikrini obrazli ifodalashga erishgan, ya'ni alif (ا)dek qaddi jon (جان) so'zining miyoni – markazida turadi.

*Qading xayoli **alif**tak miyoni **jonda** turur,
Chun ul qading bila sarvi ravon erursan, do's [3].(86-g'azal)*

Mazkur baytda shoir ma'shuqaning alif (ا) harfi singari tik qomatining xayoli doim jon o'rta-sida turadi der ekan, arab imlosida jon so'zining جَان yozilishiga ham ishora qiladi. Jon so'zining yozilishi bilan bog'liq san'at shoirning bir necha g'azallarida uchrashi diqqatga sazovordir.

*To **alif**tak qadini ko'rguzdi **jon** ichra ravon,
Bor dardi birla Hofiz qaddini **nun** ayladi. (819-g'azal)*

Bu baytda ham so'z o'yini jon جَان so'zining yozilishiga ishora qilish orqali hosil bo'ladi, faqat an'anaga ko'ra oshiq qaddi dol (د) harfi kabi emas, balki nun (ن) harfi singari egik deyish bilan original fikr ifodalangan.

Quyidagi baytda ham shu holni kuzatishimiz mumkin.

*Tanimni qilg'ali ul zulfining havosi **nun**,
Alif bikin bo'yi o'rtadi tanda jon ichra. (28-g'azal)*

***Jon** shakli qayda borsa qoshinda chu **nun** bo'lur.
Aliftak qaddim ul daryoning ichra ko'runur yakto. (10-g'azal)*

Shoir yuqoridagi baytda ham an'anaviy kitobat san'atida qo'llanilgan usullardan unumli foydalangan holda fikrini go'zal ifodalagan. Jon جَان so'zining yozilishiga ishora qiladi va bu so'z qoshida – oxirida, albatta, nun (ن) harfi bo'ladi. Jon جَان so'zining ichidagi alif mening qomatimni bildiradi va yakka o'zi turadi, deb lutf qiladi shoir.

Hofiz Xorazmiy haqiqat mulkida sardor bo'lishni istasang, muhabbat yozuvida alif (ا) harfi kabi alohida bo'lg'in deydi.

Mening qomatim ham alif (ا) harfidek edi, ammo ma'shuqaning shokila-shokila singari sochlari oxiri dol (د) harfi kabi egib qo'ydi deydi.

*Yaktoyi ishq **alif** biki kim qaddim edi, vale,
Chun **dol** qildi oxiri zulfi dutoh ila. (4-g'azal)*

Ma'shuqaning yuzini oy (qoshining yoyi bor) (ي) desa, mubolag'a emas, chunki alif (ا)ga o'xshash qaddi va yo(ي)ga o'xshash qoshining yoyi bor.

***Oy** tesam yarashur ko'rklu aning yuzinakim,
O'qtak qaddi **alifu** yo biki qoshi **yosi** bor. (291-g'azal)*

Ma'shuqaning qoshini nun harfiga, og'zini mim harfiga, sochini dol harfiga va xolini nuqtaga o'xshatish an'ana bo'lganligini ham kuzatamiz.

*Qoshing **nun** erur, og'zing **mim** yanglig',
Sari zulfung chu **dolu nuqta** xoling. (541-g'azal)*

Quyidagi baytda ham og'iz mimga qiyoslangan.
***Mim** yanglig' og'zing so'zida ojiz bo'ldum,
Sari so'zancha yo'q anda so'zuma chun madxal. (586-g'azal)*

Oshiqning alif singari qaddi ishqda egilib, dol shakliga kelishi tabiiy hol, albatta. Dolning davlatga, soch – zulfga va oshiq qaddiga barobar o'xshatilishi faqat Hofiz Xorazmiyda uchraydi, xolos.

*Davlatg'a **dol** bo'lg'ay edi bir ko'rar esam,
Qadimni **doltak** qilib ul zulfi **dolini**. (937 -g'azal)
Kamandi zulfi chulg'ashdi qading'a,
Aningtakkim erur pechon **aliflom**. (559-g'azal)*

Shoir yor zulfining gajaklari qaddiga chulg'andi, deyish bilan, avvalo, sochning juda uzunligini, qolaversa, halqa-halqa singari shaklga egaligini ham alohida ta'kidlaganligi xarakterlidir.

Yuqorida bir necha baytlarda ko'rib o'tganimizdek, ijodiy an'analarga asoslangan holda ma'shuqa qaddi-qomati alif (ل) harfiga, sochi dol (د) harfiga qiyoslangan.

Quyidagi baytda original qiyoslash keltiriladi: sochni lom (ل) harfiga o'xshatilgan, natijada arab imlosida alif-lom yoki, aksincha, lom-alif harflarining birga qo'shib yozishdan hosil bo'ladi-gan harfiy birikma (لا)ga ishora bor. Bunday o'xshatishni biz Hofiz Xorazmiy zamondoshlari ijodida uchratmaymiz.

*Kim ul oshiq firoq o'tig'a kuyub,
Aliftak rost qadi bo'ldi **lome**. (1005-g')*

*Muhabbat ichra **aliftak** qachonki bo'lsang rost,
Hasud qaddini g'amdin chu **lom** ko'rgaysan. (717-g'azal)*

Shoir devonidagi 1020-g'azaldan olingan quyidagi bayt ham originalligi bilan alohida e'tiborga loyiqdir:

*Ko'rgali ravon qadi bila qoshin Hofiz,
Ul tiflg'a o'xsharkim, o'qur doim **alifbo**. (1020-g'azal)*

Hofiz Xorazmiy ma'shuqaning alif (ل) harfiga o'xshash qaddi, bo (ب) harfiga o'xshash qoshini (bu o'rinda bo (ب) harfining teskari yozilishi ko'zda tutilganligiga e'tibor berishimiz kerak) ko'rishga orzumand oshiqni "Alifbo" o'qiyotgan bolaga mengzash orqali mutloqo yangi, oxorli o'xshatish qilishga erishgan. Bu o'rinda "Alifbo" (الـفبـو - اب) so'zi bir necha ma'nolarda qo'llangan: avvalo, savod chiqarish uchun o'rganiladigan kitob, ikkinchidan, arab yozuvining birinchi va ikkinchi harflarining nomi, uchinchidan, ma'shuqaning ham qaddi-qomati hamda qoshi nazarda tutilgan.

Hofiz Xorazmiy mazkur baytida davlatining davomiyligiga ma'shuqaning dol singari, ya'ni halqa-halqa uzun sochlari sabab ekanligini ta'kidlaydi va agar dol (د) harfi chiqsa, ayni saodat (سعدات) bo'ladi deydi, lekin qaysi so'zidan dol (د) harfi chiqishiga bu baytda aniq ishora yo'q.

*Hofiz davomi davlatingga **dol** zulfidur,
Ayni **saodat** erur; agar chiqsa harfi **dol**. (600 -g'azal)*

Bu bayt Hazrat Alisher Navoiyning mashhur muammoli baytini eslatadi:

*Bu gulshan ichraki yo 'q baqo guliga sabot,
Ajab **saodat** erur yaxshilik bila chiqsa **ot** [2:531].*

Hammaga ma'lumki, ulug' shoirning bu muammosida saodat (سعادت) so'zidan ot (ات) chiqsa, ajoyib bo'ladi, ya'ni sa'd (سعد) – baxt qoladi, deyilgan.

Hofiz Xorazmiy quyidagi qit'asida harfiy san'atlardan murakkabi hisoblangan muammoning ham go'zal namunasini yaratgan, deb ayta olamiz:

*Tilar bo'lsang, ey yor; pokiza siyrat
Ki, bo'lsa sanga mulki ma'noda ravnaq,
Maqomi fanoda bo'lub, oqil o'lg'il,
Baqo munda izdamayu bo'lma ahmaq.
Bu mimi maniyni ketarsang o'zungdin,
Ketar botilu ul zamonda qolur haq. (29-qit'a)*

Bu baytda muammo san'ati ahmoq (احمق) so'zining yozilishidan hosil qilingan, ahmoq (احمق) so'zidan mim(م)ni olib tashlansa, Haq qoladi, ya'ni

احمق - م = حق (ahmoq-m=haq)

Harfiy san'atlardan eng murakkabi hisoblangan qalb san'ati haqida atoqli adabiyotshunos olim Atoulloh Husayniy o'zining badiiy san'atlar to'g'risidagi "Badoyi'-us-sanoyi'" nomli kitobida shunday yozadi: "Qalb. Lug'atta teskari qilmoqtur va istilohta andin iboratturkim, kalomdag'i bir lafzning jumlaning barcha harflarin teskari qilurlar yoki kalom ul tarzda bo'lurkim, ani teskari o'qusalar, o'shul kalom hosil bo'lur. Maqlub (qalb qilingan nutq – M.S) to'rt ko'runishka egadur: maqlubi kull, maqlubi ba'z, maqlubi mujannah va maqlubi mustaviy... Maqlubi mujannah. Ani maqlubi muattaf ham derlar va ul andoq bo'lurkim, oralarida qalbi kull bo'lg'an ikki lafzning biri baytning boshida va ikkinchisi baytning oxirida kelur. Bayt:

***Nek** budiy baman chi shudki, chunin
Mekuniy javr har dam az sari **kin**".[5]*

Hofiz Xorazmiy aynan ana shu maqlubi mujannahning mukammal namunasini yaratgan, ya'ni quyidagi baytning har ikkala misrasida qalb san'ati mavjud:

***Rozim** ilginda bo'ldum asri **zor**,
Zor tutqon mani bu **rozimdur**. (3-tarjeband)*

Xulosa qilib aytganda, Hofiz Xorazmiy lirikasida harfiy san'atlarning go'zal namunalari tahlil qilar ekanmiz, shoirning yuksak badiiy mahorat egasi bo'lganligining guvohi bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asallayev A., Rahmonov V., Rahmonqulov F. "Badiiy san'at jozibasi". – T.: "Yangi asr avlodi". 2005. 21-22-betlar.
2. Navoiy, Alisher. Navodir-ush-shabob. MAT. 20 jildlik. 4-jild. – T.: Fan. 1986. 531-bet.
3. Xorazmiy, Hofiz. Devon. 1-2-kitoblar. O'zKPMK nashriyoti, 1981.
4. Hojiahmedov.A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. "Sharq" NMK Bosh tahririyati. – T.: 1998. 103-104-betlar.
5. Husayniy, Atoulloh "Badoyi'-us-sanoyi'" (Aruz vazni va badiiy vositalar haqida). – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1981. – B. 58-59.